

Na zijn optreden in Brussel eind 2011, zei Slavoj Žižek in *De Standaard*: "... de twintigste eeuw is voorbij. Dat wil zeggen: de oude recepten, ook de communistische, werken niet meer. Een terugkeer naar dat programma is onzin. [-] Voor mij is 'communisme' de naam van een probleem, niet van de oplossing: communisme in de zin van hoe we moeten omgaan met de gemeenschappelijke goederen, bijvoorbeeld met de enorme ecologische uitdaging waar we voor staan. Ook intellectuele eigendom is zo'n gemeenschappelijk goed: er zit iets wezenlijks communistisch in kennis. Kennis gedijt slecht als privé-eigendom, informatie leeft juist van verspreiding."

Ze zijn nog steeds redelijk zeldzaam, de hedendaagse filosofen die zich beroepen op het communisme. Ja, er is Antonio 'Toni' Negri natuurlijk. In 1985 schreef hij samen met Félix Guattari (*mijn vertaling*): "Het woord communisme draagt een stigma van infamie. Waarom? Hoewel het verwijst naar de mogelijkheid van collectieve creatie om zich te bevrijden van de arbeid, is het synoniem geworden voor het verpletteren van de mens onder het gewicht van het collectivisme. Wij, van onze kant, beschouwen het als de weg van de *bevrijding van de singuliere en collectieve eigenschappen*, het tegenovergestelde dus van de onderwerping van gedachten en verlangens." (16)

In 2000 eindigden Negri en Michael Hardt hun *Empire* enigszins geëxalteerd, en zelfs met een verwijzing naar Franciscus van Assisi (die ik hieronder weglaat): "*Militancy today is a positive, constructive, and innovative activity. This is the form in which we and all those who revolt against the rule of capital recognize ourselves as militants today. Militants resist imperial command in a creative way. In other words, resistance is linked immediately with a constitutive investment in the biopolitical realm and to the formation of cooperative apparatuses of production and community. Here is the strong novelty of militancy today: it repeats the virtues of insurrectional action of two hundred years of subversive experience, but at the same time it is linked to a new world, a world that knows no outside. It knows only an inside, a vital and ineluctable participation in the set of social structures, with no possibility of transcending them. This inside is the productive cooperation of mass intellectuality and affective networks, the productivity of postmodern biopolitics. This militancy makes resistance into counterpower and makes rebellion into a project of love. [-] This is a revolution that no power will control - because biopower and communism, cooperation and revolution remain together, in love, simplicity, and also innocence. This is the irrepressible lightness and joy of being communist.*" (413)

Een verrassend slot, na vierhonderd bladzijden *hard core* politieke filosofie, zoekende naar een synthese van Marx en Engels met Foucault, Deleuze en Guattari.

Hoezeer Negri c.s. en Žižek het soms filosofisch en politiek oneens zijn, toch is er een aandachtspunt dat bij beiden voorkomt, en dat ik 'radicale subsidiariteit' zal noemen. Het is te vinden in hun standpunten over zaken als 'gemeenschappelijke goederen', 'intellectuele eigendom', of '*cooperative apparatuses*'. Ook hun 'communisme' heeft deels te maken met die bekommernis om het maatschappelijk goed, *the commons*. Žižek werkt in *In Defense of Lost Causes* zelfs verder de omschrijving van Hardt en Negri uit (428-429). De *commons* staat dan voor "the shared substance of our social being whose privatization is a violent act which should also be resisted with violence, if necessary". Het gaat om 'cognitief' kapitaal (taal, communicatie en opvoeding), de gedeelde infrastructuur van o.m. openbaar vervoer, elektriciteit en post, natuurlijke bronnen die bedreigd worden door vervuiling en ontginning, maar ook de biogenetische erfenis van de mensheid. "It is this reference to 'commons' - this

substance of productivity which is neither private nor public - which justifies the resuscitation of the notion of communism.”

Een essay over subsidiariteit en revolutie

Een essay is in mijn ogen een poging om weifelend en twijfelend een gedachtegang te beschrijven, terwijl die zich ontvouwt - en dat in de hoop en verwachting dat er lezers zullen zijn die dat interessant vinden. In die zin is deze tekst een essay. Maar anders dan voor Montaigne, is het nu veel makkelijker om achteraf tussenkoppen aan te brengen en aan te geven hoe het essay zal blijken te verlopen en waar het uitkomt.

Ik vertrek van enkele noties, zoals zij ingevuld en gebruikt worden door politiek filosofen als Antonio Negri, Félix Guattari, Michael Hardt of Slavoj Žižek (op de achtergrond zoemen Foucault en Deleuze mee). Het gaat in hoofdzaak om twee verwante begripscategorieën: de *commons* en communisme. Sinds enige tijd is er een nieuwe belangstelling, vaak ook bij een nieuw en jong politiek publiek, voor het belang, de verdediging en het beheer van maatschappelijke goederen. Het pamflet van Stéphane Hessel, *Indignez-vous!* (uit 2010), heeft daarbij blijkbaar als een katalysator gewerkt.

En hoewel ook Hessel in laatste instantie geweld niet per se veroordeelt, is de retoriek van de revolutie bij de anderen veel explicieter. De oproep van Žižek om desnoods met geweld de privatisering van maatschappelijke goederen tegen te gaan, kan men misschien nog beschouwen als een voor hem typische provocatie. Bij Negri ligt dat anders; hij was van in het begin van de jaren 1970 nauw en actief betrokken bij organisaties als *Potere operaio* en *Autonomia operaia*, die soms met de wapens de strijd aangingen tegen de Italiaanse staat, en hij heeft daarvoor uiteindelijk ook dertien jaar in de gevangenis doorgebracht. Toch is hun ‘communisme’ niet te herleiden tot de dictatuur van het proletariaat, die zal tot stand gebracht worden door de arbeiders- en boerenmassa’s onder leiding van de partij, die immers de georganiseerde voorhoede is van de arbeidersklasse. Veeleer gaat het erom dat diegenen van en voor wie de maatschappelijke goederen zijn, wij allen dus, als burgers, de bevoegdheid terug moeten nemen om zelf te beslissen hoe wij die goederen, diensten en waarden zullen beheren: “a constitutive investment in the biopolitical realm and [-] the formation of cooperative apparatuses of production and community”.

Dat deed mij dus denken aan een andere notie, waarmee ik de afgelopen jaren regelmatig geconfronteerd werd in de politieke en bestuurskundige literatuur over *multi-level governance*, namelijk subsidiariteit - heel in het algemeen op te vatten als: de bevoegdheid om een bepaalde materie te beheren zo dicht mogelijk leggen bij diegenen voor wie zij beheerd moet worden. Elders heb ik mij afgevraagd wat dit begrip te maken zou kunnen hebben met hedendaagse opvattingen van anarchisme (Durieux, 2012); hier wil ik hetzelfde doen met het begrip communisme, zoals gehanteerd door Žižek en Negri c.s.

Maar eerst nog even over subsidiariteit.

Traditioneel wordt het subsidiariteitsprincipe ingeroepen om het juiste beleidsniveau te bepalen waarop beslissingen het meest adequaat kunnen worden genomen. Meer specifiek: subsidiariteit is volgens Paolo Carozza het principe dat iedere sociale of politieke groep kleinere of lokale groepen moet helpen hun doelen te bereiken, zonder evenwel hun die taak uit handen te nemen. Voortgaande op de Italiaanse grondwet kan die kleinere groep zelfs

bestaan uit individuele burgers - tenminste, wanneer zij activiteiten van algemeen belang ondernemen.

Dat is verticale subsidiariteit, die tegelijkertijd negatief en positief kan werken. Zij werkt negatief, wanneer zij de 'hogere' organisatie verbiedt taken over te nemen, die doeltreffend en doelmatig kunnen worden uitgevoerd door de 'lagere' groep; zij werkt positief, wanneer zij de tussenkomst rechtvaardigt van de grotere organisatie, wanneer de kleinere groepen hun doel niet zelf kunnen bereiken. De kern van het onderscheid is de mate waarin de (territoriale) machtspositie van een organisatie groter of kleiner is op een bepaald inhoudelijk terrein.

In het kader van de 'postmodernisering' van de samenleving en de beleidsmatige erkenning van complexiteit is er echter ook meer en meer ruimte gegroeid voor horizontale subsidiariteit. Enerzijds ziet men die in het ontstaan van politiek-bestuurlijke archipels en zelfsturende beleidsuitvoerende organisaties; anderzijds in de keuze of ofwel de overheid, of 'de markt', of zelfs het 'maatschappelijk middenveld' het best geschikt zijn om het algemeen belang te realiseren. Hier ligt het onderscheid niet meer noodzakelijk in de machtspositie van de organisatie, maar in de vraag wie qua competenties het best geschikt is om het doel te bereiken: het gaat om functionele decentralisatie.

Er is nog een subsidiariteitsvariant mogelijk, namelijk die waarbij territoriale onderverdeling en functionele decentralisatie ineen geschoven worden. Die noem ik radicale subsidiariteit, enerzijds omdat deze benadering teruggrijpt naar de negentiende-eeuwse wortels van het hedendaagse subsidiariteitsbegrip, anderzijds omdat het hier gaat om een benadering die niet vertrekt vanuit een delegatie van bevoegdheden, maar vanuit de kracht en de competenties van de betrokken belanghebbenden zelf, vanuit de *grassroots*, zogezegd.

Het neocalvinistische beginsel van *soevereiniteit in eigen kring*, dat in de negentiende eeuw door de theoloog en politicus Abraham Kuyper werd geformuleerd, stelt dat maatschappelijke sferen die zich organisch hebben ontwikkeld, zoals de familie, nering, wetenschap, onderwijs of kunst, niet mogen onderworpen worden aan regelgeving door de staat. Slecht Gods wetten mogen hier gelden. Maar een belangrijker inspiratiebron voor radicale subsidiariteit is de anarchistische theorie en praktijk, zoals die zich sinds het begin van de negentiende eeuw en tot vandaag de dag ontwikkeld hebben. Het uitgangspunt daarbij is steeds dat 'vrije individuen' zich vrijwillig associëren, territoriaal en functioneel, om hun belangen te verdedigen en het maatschappelijk goed te bevorderen. Die associaties kunnen zich verenigen in federaties, en die weer in nog grotere verbanden, maar het uitgangspunt blijft liggen bij de autonomie van de zelfbeherende basisgroep. Bijvoorbeeld Voline (Vsevolod Mikhailovich Eikhenbaum), die actief was in de Russische revoluties aan het begin van de twintigste eeuw, had daar een duidelijke visie op. Om machtsconcentraties te vermijden, zou de nieuwe maatschappelijke organisatie vrij, sociaal, en vooral van onderuit moeten ontstaan. Organisatorische competenties zouden niet afkomstig zijn van een vooraf gecreëerd centrum dat eventueel bevoegdheden zou delegeren. Integendeel, overal in de samenleving zouden knooppunten ontstaan, waar de coördinatie zou plaatsvinden van de groepen die op natuurlijke wijze zouden groeien om in eerste instantie hun eigen belangen te dienen, maar wel steeds in solidariteit met anderen. Deze benadering, de vrijwillige federatievorming van functioneel en territoriaal bepaalde organisaties, vindt vandaag nog steeds een uitdrukking, zowel in de 'anarchistische staatsopvatting' van de Nederlandse jurist Thom Holterman, als in de door *Mille plateaux* geïnspireerde visie van de Franse socioloog Daniel Colson. Sterker nog, er groeit ook opnieuw een praktijk, die met deze principes van radicale subsidiariteit experimenteert. Daarover later.

Multi-level governance en neoliberalisme

De context waarin vandaag over het algemeen gepleit wordt voor subsidiariteit, territoriale en functionele decentralisatie en *multi-level governance* is die van het neoliberalisme. Een groot gedeelte van het betoog in *Empire* gaat erover dat de fase die het kapitalisme wereldwijd nu heeft bereikt, gekenmerkt wordt door het inkapselen van contingentie, differentie, mobiliteit en flexibiliteit. Dit uit zich structureel in het werken vanuit een subsidiariteitsprincipe, waarbij de erkenning en het 'zelfbestuur' van een grote verscheidenheid van groepen geïncorporeerd en gemanaged worden. Maar dat uit zich ook in een 'biopolitieke' metamorfose van de samenleving, waarin mechanismen van macht, waarheid en de vorming van subjectiviteiten continu in zelfreflexieve processen interageren en iedereen - individuen en groepen - tot radertjes maken in het systeem van het *Empire*. Bij Žižek heet het dat het tolerante multiculturele liberalisme de perfecte ideologie is voor het wereldkapitalisme, omdat het de depolitisering van de economie onderbouwt. Hij noemt dat in *Pleidooi voor intolerantie* "de wereldomvattende kapitalistische zelfkolonisatie". (49)

In Nederland leidde dit alles in het afgelopen decennium tot de ideologie van het 'in je eigen kracht staan'. Volgens Bas Heijne kwam de bezuinigingslogica van de regering Rutte-Verhagen-Wilders er op neer dat hoe meer de overheid zich terugtrekt uit de samenleving, er des te beter weer een gemeenschap ontstaat. De mantra van 'mensen aanspreken op hun eigen verantwoordelijkheid' en 'oog hebben voor de eigen kracht van mensen' is eigenlijk een manier om als overheid afstand te doen van alle activiteiten, diensten en goederen, "waarvan het rendement duidelijk veel meer bij het individu dan bij de samenleving ligt: theaterbezoek, openbaar vervoer en hoger onderwijs".

Cultuur, openbaar vervoer, hoger onderwijs? Zaken waarvan het rendement niet (overwegend) bij de samenleving ligt? Geef dan de samenleving maar helemaal op. Nou ja, misschien is dat wel de kern van het neoliberalisme. Neoliberalisme is immers niet simpelweg een economische theorie. Het is vooral een maatschappijvisie, een politiek van de samenleving, waarvan de gevolgen nog tastbaar zullen zijn, lang nadat de financiële en economische aberraties van dit ogenblik zullen zijn verwerkt. Het is Michel Foucault, die aan het eind van de jaren 1970 gewezen heeft op de vernietigende werking die het neoliberalisme heeft op de samenleving. Voor neoliberalen is 'de markt' niet iets wat er van nature is; zij moet voortdurend geconstrueerd en geïnstrueerd worden. Daarvoor dient de staat. Die moet op macroniveau ingrijpen, via haar economische politiek, om de competitie te bewaken, eigendomsrechten te garanderen, een balans te vinden tussen loonkost en koopkracht, ... kortom om een optimaal functioneren van het kapitaal mogelijk te maken. Daarnaast wordt verwacht dat de staat op microniveau er voor zorgt dat er steeds een voldoende aanbod van inzetbare werkkrachten beschikbaar is. De burgers moeten daarom, individueel en collectief, net als 'de markt', geconstrueerd en geïnstrueerd worden. Dat gaat via mechanismen als de individuele begeleiding 'op maat', of het stimuleren van het individu als een uiting van ondernemerschap (*human capital*) in een permanente concurrentiepositie (bijvoorbeeld door levenslang en levensbreed leren). Niet voor niets heette Foucaults cursus van 1976 aan het *Collège de France* al '*Il faut défendre la société*' (tegen de neoliberale *gouvernementalité*, dat is).

In zekere zin is het neoliberalisme de weerwraak op de *New Deal* en op de sociale zekerheid die daaruit gegroeid is. De twee samenstellende elementen van die term worden vernietigd: het sociale en de zekerheid. Een steeds groter deel van de mensen wordt afhankelijk van precair werk en inkomen, terwijl aan het andere eind van het spectrum een kleine elite zich

schaamteloos verrijkt met speculatie, bonussen en gouden parachutes. Pensioen en andere voorzieningen voor de oude dag worden zo klein en laag mogelijk gehouden; mensen moeten zich individueel maar verzekeren via pensioenfondsen - of een eigen huis, dat steeds vaker wordt voorgesteld als het best mogelijke pensioen. Diensten van het OCMW (de Sociale Dienst), zoals rusthuizen, strijkdiensten, maaltijdbedeling, kinderopvang of schoonmaakhulp worden uitbesteed aan de privésector of simpelweg stopgezet, omdat zij niet rendabel zouden zijn. En dat alles wordt dan goedgepraat met het argument dat zo burens elkaar weer gaan helpen, net als in de goede oude tijd, toen er nog gemeenschapsgevoel was. Het gaat hier niet om uitbuiting door de karikaturale kapitalist met hoge hoed en sigaar. Ook die kleine elite is tenslotte slechts een radertje in de zichzelf reproducerende machine van beurskoersen, politiek, *rating* agentschappen, migratie, oorlog(sdreiging), mondiale organisaties en indoctrinatie.

Kortom, neoliberalisme is op de eerste plaats een maatschappijmodel, waarin de samenleving niet beschouwd wordt als een geheel van burgers, maar als een verzameling van elkaar beconcurrerende individuen, die allen een marktwaarde hebben. In die zin is het bezuinigen door de overheid op maatschappelijke goederen en diensten (zoals cultuur, openbaar vervoer of hoger onderwijs) niet meer dan logisch: laat iedereen die daar deel aan wil hebben, er zelf maar voor zorgen. Tja, dat is subsidiariteit en *multi-level governance* doorgetrokken tot op het individuele microniveau, zeker?

Maatschappelijk goed

In de gemeente waar ik woon, op de grens van de provincies Liège en Luxembourg, heeft het bestuurscollege afgelopen in de zomer van 2010 beslist om de procedures te starten voor de bouw van twee windturbinezones. Een ervan zou komen op een afgelegen en onbewoonde heuvel, waar zich verder alleen een memoriaal bevindt voor de Amerikaanse stakkers die er in de eerste dagen van januari 1945, ploeterend door veertig centimeter sneeuw, gesneuveld zijn toen zij de heuvel probeerden te veroveren op de Duitsers. De andere komt boven op de heuvel aan de voet waarvan wij wonen. In een dorp aan de andere zijde staan de huizen nog dichterbij, maar omdat de vereiste afstand tussen de windturbines en bewoning over de grond wordt gemeten, kan in een sterk glooiend landschap het effect toch zijn dat je bij wijze van spreken neus aan neus staat.

Het college heeft deze beslissing genomen op de laatste gemeenteraadszitting vóór de vakantie, en amper een week nadat de bevolking met folders op de hoogte was gesteld van het voornemen daartoe. Dat is raar, want in veel gemeenten in Wallonië (en vooral in Duitsland) is inmiddels de traditie ontstaan dat de bevolking zoveel als mogelijk mee in bad getrokken wordt bij de beslissing over de aanleg van windturbinecentrales. Onder de kop *'Bitte in meinem Garten'* wist een Duitse krant zelfs te melden: *"Wenn die Bürger selbst bestimmen, werden sie nicht protestieren"*. Dat is inmiddels (2020) gelukkig ook in Duitsland verleden tijd.

Er is inderdaad in de Westerse, postindustriële wereld een tendens om de burgers het gevoel te geven dat zij zelf over hun lot kunnen beschikken op het moment dat overheden beslissingen nemen die wel eens op weerstand zouden kunnen stuiten. Žižek heeft het over de repressieve tolerantie van het multiculturalisme, maar het mechanisme speelt net zo goed wanneer een beroep kan gedaan worden op ecologische waarden, de opwarming van de aarde, duurzame energie, en alles wat tegenwoordig 'groen' genoemd wordt om het de mensen door de strot te duwen.

Waalse burgers die dat willen, kunnen maandelijks via de (web)publicatie *renouvelle* op de hoogte blijven van ‘*l’actualité de l’énergie durable*’. Daarin wordt voortdurend de lof gezongen van participatieve windturbineprojecten en van de verschillende coöperatieven die grensoverschrijdend (Luxemburg, Frankrijk) de bedoeling hebben de bevolking te betrekken bij de ontwikkeling van duurzame energieën. Zo zouden burgers controle kunnen uitoefenen op ‘het beheer, de exploitatie, de productie en de voorziening’ van energie. Mooi zo.

Echter, de *Association pour la promotion des Energies Renouvelables* die deze oproepen tot burgerparticipatie uitzendt, wordt gefinancierd door de federatie van windturbinepromotoren en -fabrikanten, de Waalse overheid en de Europese Commissie. Met andere woorden, praten wij hier over een uiting van radicale subsidiariteit en burgerzin, die gesubsidieerd wordt door belanghebbende overheden en industrie? Of gaat het om een samenspel van industrie en overheden om zonder al te veel burgerverzet hun eigen doelen na te streven? In Italië blijkt alleszins dat het grondwettelijk geformuleerde beginsel van subsidiariteit, waarbij alle mogelijke overheden de opdracht krijgen autonome burgerinitiatieven te bevorderen wanneer zij in het algemeen belang zijn, toch overwegend neerkomt op besparingen. Dat is geen radicale subsidiariteit meer, maar een delegatie van bevoegdheden én kosten naar de kleinste groep in de maatschappij, de (associatie van) individuele burgers.

En toch lijken zich, wanneer het gaat om het bevorderen van het maatschappelijk goed, steeds meer initiatieven te ontplooiën van onderuit, door betrokken burgers zelf, buiten de overheid en de markt. Ondersteund door zowat de hele politieke filosofie van de moderne tijd, is er wereldwijd een systeem gegroeid waarin alles maatschappelijks ofwel valt onder het exclusieve eigendomsrecht van het individu, ofwel onder dat van de soevereine staat. Langzaam is tussen het particulier bezit en de overheid een soort *zero sum* verhouding ontstaan, waarbij geen ruimte overblijft voor dat wat van iedereen is, omdat het van niemand is. Lucht, water, onderwijs, cultuur, veiligheid, ruimte, creativiteit ... zijn zoveel als mogelijk tot economische waren gemaakt, en vervolgens, afhankelijk van de verwachte rendabiliteit, verdeeld tussen particuliere eigenaren en de overheid. Maar schone lucht en water, onderwijs en cultuur, pleinen en bossen, mobiliteit, kennis of energie zijn gemeenschapsgoederen of -waarden, *commons* of *biens communs*, die belangrijk zijn voor iedereen in een samenleving. Zij zijn *common goods* omdat zij evident ter beschikking moeten staan van alle mensen, en hun waarde alleen maar kan uitgedrukt worden in termen van het gemis dat ontstaat wanneer zij niet meer ter beschikking staan.

Interessant daarbij is nu dat door de processen van globalisering en schaalvergroting van na de Tweede Wereldoorlog zowel de gemeenschapsgoederen zelf, als de soevereine overheden en de particuliere eigenaars de oude grenzen van de staatssoevereiniteit hebben overschreden. De private eigenaars zijn consortia, holdings en multinationals geworden, die wereldwijd opereren, en die amper nog aanspreekbaar zijn op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. En de manier waarop overheden - die verondersteld worden het algemeen belang te dienen - kunnen beschikken over de maatschappelijke goederen die niet ‘vermarkt’ zijn wordt steeds meer bepaald door in wezen ondemocratische instellingen als de Europese Commissie, de Wereldbank, het IMF of de WHO. Maar ook de *beni communi* zijn grensoverschrijdend geworden: een schoon milieu, energiezekerheid, onderwijs, cultuur en mobiliteit zijn geen maatschappelijke goederen waarvan de relevantie en het belang bepaald worden door staatsgrenzen.

Dus openen zich nu nieuwe perspectieven voor het beheer van die maatschappelijke goederen. Een van de meest verrassende vaststellingen die men vandaag (2011) kan maken, in deze periode van *indignados*, *Occupy this* en *Occupy that* en zelforganisaties allerhande voor het

beheer van 'windmolenparken', speeltuinen, bio-landbouw, ruilhandel (*lets - local exchange trading systems*), enz. is "het onbuigzame verzet van het lokale tegen het mondiale, het specifieke tegen het algemene", zoals Bas Heijne het formuleerde. De VS Amerikaanse politicologe Elinor Ostrom ontving in 2009 de 'Nobelprijs voor economie' vanwege haar studies naar het beheer van maatschappelijke goederen, zowel in stedelijke als in rurale gebieden. Zij kwam daarin o.m. tot de conclusie dat het systeem dat de grootste kans biedt op succesvol beheer van *beni communi* uitgaat van solide, lokale publieke economieën, die zich bundelen in federaties. Dat zijn dan geen markteconomieën, maar ook geen hiërarchisch gestructureerde overheden; het gaat eerder om beslissingsstructuren, waarin een groot aantal autonome verenigingen en overheidsorganen van verschillende niveaus op voet van gelijkheid tot gezamenlijk beleid komen. Zo ontstaan meerdere horizontale netwerken, eerder dan een centrale, verticale beslissingsstructuur. Polycentrisme in plaats van centralisme.

Tegen deze achtergrond (waarbij niet altijd duidelijk is wat de rol en de functie is van die horizontale, polycentrische structuren binnen *Empire*), zien wij de laatste jaren een - vandaag snel groeiend - aantal netwerken ontstaan of terugkeren van coöperatieven, Raiffeisenbanken, bedrijven in arbeiderszelfbeheer, landbouwcommunes ... Voor wat het waard is: de Verenigde Naties hebben 2012 zelfs uitgeroepen tot *International Year of Cooperatives*. De bedoeling is de positieve antwoorden voor het voetlicht te brengen, die allerlei vormen van coöperaties bieden op globale uitdagingen, zoals duurzame ontwikkeling, armoedebestrijding, en kwaliteitsvolle woonomgeving. Een mooi lokaal voorbeeld zijn de Belgische nieuwssites *Médor*, *Pour* of *Apache*, die autonoom willen blijven en niet afhankelijk zijn van advertenties of reguliere overheidssteun. Met de oprichting van een coöperatieve vennootschap, waarin elke burger of rechtspersoon een (beperkt) aantal aandelen kan nemen, hopen zij de volledige zelfbeschikking over het journalistieke proces te behouden.

Is dit radicale subsidiariteit? Gaat het hier om het principe dat beslissingen zo dicht mogelijk bij de burger worden genomen, en dat het concreet die burgers zelf zijn, die hun leven in handen nemen? Nou, de mensen van *Médor*, *Pour* of *Apache* willen in ieder geval zelf de zeggenschap houden over de informatie en duiding die zij verzamelen en publiceren, en daarvan ook kunnen leven. Het verschil met een gewoon commercieel bedrijf is dat winst en groei niet het eerste streefdoel vormen, en dat de lezers die 'geloven in écht onafhankelijke journalistiek' deelgenoot kunnen worden in de structuur die hen dat moet leveren. Het is een voorbeeld van hoe een maatschappelijk goed, namelijk kwaliteitsvolle journalistiek, in handen genomen wordt door de producenten en de consumenten van dat goed, en dit buiten de logica van overheid of markt.

Een emancipatorisch concept

Hardt en Negri zijn voor hun analyse van het neoliberalisme behoorlijk schatplichtig aan Foucault. Subjectiviteit en autonomie zijn geen ontologische gegevens, maar productieprocessen, en dus zijn zij onderworpen aan sturing of zelfsturing (los van de vraag in hoeverre zelfsturing zelf weer gestuurd wordt). De auteurs van *Empire* gaan wel een andere richting uit, wanneer zij Foucaults 'bevolking' vervangen door 'de menigte' (en dus niet klassiek Marxistisch door 'de massa'). Hiermee komt veel meer de nadruk te liggen op de singulariteit van alle individuen. Bovendien houdt hun invulling van biopolitiek niet alleen in dat de menigte in dienst staat van het kapitaal; biopolitiek biedt bij hen ook aanknopingspunten voor revolte, 'vluchtlijnen' (Deleuze/Guattari) en nieuwe vormen van

zelforganisatie. Ja, Toni Negri was een van de belangrijkste theoretici van het door het Italiaanse *operaismo* (arbeiderisme, *travallisme*) beïnvloede *autonomist Marxism*.

Het verdampen van de staatssoevereiniteit en de nieuwe belangstelling voor autonoom zelfbestuur en participatieve democratie vinden niet plaats in een psychologisch vacuüm. Enerzijds zijn er de mechanismen en effecten van biopolitiek en neoliberalisme, anderzijds kan het zoeken naar alternatieven (niet *buiten* het systeem, maar als interne tegenmacht) niet anders dan samengaan met een heroriëntatie op gemeenschapswaarden. Want, zoals Murray Bookchin al zei, het verwarrende is dat noch decentralisatie, noch zelfvoorziening op zich democratisch zijn. Het ideaal van Plato's republiek was zelfvoorziening, maar dan wel om een filosofische en krijgselite in stand te houden. En dat kon alleen door de ondermijnende invloed van andere culturen tegen te gaan. En ook decentralisatie leidt niet noodzakelijk tot een ecologische samenleving. Dat bleek bijvoorbeeld in de Europese en Oriëntaalse feodale systemen, waarin erfelijke hiërarchieën hun basis hadden in sterk gedecentraliseerde gemeenschappen. Bookchin: "*With all due respect to Fritz Schumacher, small is not necessarily beautiful.*"

Dat is ook de vaak terugkerende kritiek op de vele lokale en kleinschalige initiatieven van zelfbeheer. Als zelforganisatie alleen dient om de rechtstreekse belangen van de groep te dienen, is het niet meer dan een hobby. Als zelforganisatie niet gepaard gaat met een wijziging van materiële productieomstandigheden en tegelijk van zelfbewustzijn, zal zij het *Empire* niet ondergraven. Zowel voor Negri c.s. als voor Žižek is op de eerste plaats een nieuw bewustzijn vereist dat maatschappelijke goederen niet 'in goede handen' zijn in de huidige verdeling tussen overheid en markt, maar dat iedereen juist verantwoordelijk is voor de *commons*. Het communisme dan, de verdediging en het beheer van het maatschappelijke, is op de eerste plaats een verantwoordelijkheid van de zelforganisatie van de menigten van singulariteiten, die 'vluchtlijnen' trekken om binnen het *Empire* situaties te creëren van biopolitiek verzet. Als dit radicale subsidiariteit kan heten, dan is het niet een principe om bevoegdheden te verdelen en toe te kennen, maar het principe om zelf die bevoegdheden te nemen, te verdedigen en uit te breiden.

Subsidiariteit is een concept dat in het algemeen niet echt een emancipatorische lading meekrijgt in de politieke en bestuurskundige literatuur. Het wordt veelal gebruikt in de zin van een principe om doelmatiger en doeltreffender bestuur mogelijk te maken, zonder echter iets wezenlijks te willen wijzigen aan de machtsverhouding tussen bestuursstructuren en de menigten van burgers, die bestuurd worden. Anarchisme en communisme lijken verdoemde termen in de politieke, politicologische en bestuurskundige literatuur over *multi-level governance* of over het beheer van de *commons*. Misschien is het radicale gebruik van een term als 'subsidiariteit' wel acceptabel om in die literatuur na te denken over de emancipatorische potentie van de strijd om de maatschappelijke goederen.

Uiteindelijk is het echter weer Žižek die in *In Defense of Lost Causes* het idee van radicale subsidiariteit in vraag stelt, via een kritiek op Negri. Hij verwijt deze laatste 'eurocentrisme', omdat zijn hele gedachtegang gebaseerd is op de tegenstelling tussen de logica van representatie en die van expressie (dit laatste is volgens Negri "*the constructive experience of what is common to many things*", 2000: 163). Representatie staat dan voor de staat, of politieke partijen, die mensen vertegenwoordigen, terwijl expressie staat voor sociale bewegingen die de vrije creativiteit van de menigte uitdrukken. Het is duidelijk dat voor Negri alleen de zelfsturende organisatie van de menigten van individualiteiten (*singularities*) het potentieel inhoudt om de wereld te veranderen. Maar, schrijft Žižek, "*The theoretical problem here is: can one imagine a society fully organized in terms of expression of the multitude, a*

society of 'absolute democracy', a society without representation? A society of permanent mobilization, a society in which every objective structure is a direct expression of subjective productivity?" (364)

Literatuur

'Bitte in meinem Garten', *TAZ. die Tageszeitung*, 31. Dezember 2011/1. Januar 2012, 07.

Murray BOOKCHIN, 1990, 'The Meaning of Confederalism', *Green Perspectives*, #20.
Retrieved April 28, 2009 from
http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_archives/bookchin/gp/perspectives20.html.

Paolo CAROZZA, 2003, 'Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law', *The American Journal of International Law*, Vol. 97, N° 1, 38-79.

Hugo DURIEUX, 2012, 'Subsidiarity, Anarchism, and the Governance of Complexity', in: J. Loisen & F. Deville (eds.), *Proceedings of the Contactforum 'Subsidiarity and Multi-level Governance'*, Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Kunsten en Wetenschappen,
<http://durieux.eu/content/subsidiarity-anarchism-and-governance-complexity>.

Michel FOUCAULT, 2004, *Naissance de la biopolitique - Cours au Collège de France 1978-1979*. Paris, Gallimard Seuil.

Michael HARDT, Antonio NEGRI, 2000, *Empire*. Cambridge, Mass. and London, England, Harvard University Press, 2001.

Bas HEIJNE, 2011, 'Geluksmachine', *nrc.nl*, 17 september 2011,
<http://www.nrc.nl/heijne/2011/09/17/geluksmachine/>.

Stéphane HESSEL, 2010, *Indignez-vous!* Montpellier, Indigène éditions.

"'Occupy Wall Street? Die ongewassen lieden in hun vuile tenten?" - De verontwaardiging van Slavoj Žižek', *De Standaard*, 3-4 december 2011, 26-29.

Antonio NEGRI, Felix GUATTARI, 1985, *Le verità nomadi - Per nuovi spazi di libertà*. Roma, Antonio Pellicani Editore, 1989. (Orig. *Les nouveaux espaces de liberté*, 1985)

Antonio NEGRI, 2000, 'Kairòs, Alma Venus, Multitudo', in : A. Negri, 2005, *Time for revolution*. London, Continuum, 131-241.

Elinor OSTROM, 2009, 'Beni comuni, economia e ambiente', *Lettera internazionale* 106, 2010, 35-40. (Orig. 'The Contribution of Community Institutions to Environmental Problem-Solving', 2009)

Slavoj ŽIŽEK, 1998, *Pleidooi voor intolerantie*. Amsterdam, Boom.

Slavoj ŽIŽEK, 2008, *In Defense of Lost Causes*. London, New York, Verso.